

Методологічний аналіз

сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність»

І. А. Сердюк

кандидат юридичних наук, начальник кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Проаналізовано існуючі в сучасній юридичній науці поняття «юридична відповідальність» та запропоновано авторський підхід до його розуміння.

Ключові слова: юридична відповідальність, ретроспективна юридична відповідальність, юридичний обов'язок, державний примус, правоохоронні відносини.

Проанализированы существующие в современной юридической науке понятия «юридическая ответственность» и предложен авторский подход к его пониманию.

Ключевые слова: юридическая ответственность, ретроспективная юридическая ответственность, юридическая обязанность, государственное принуждение, правоохранительные отношения.

The concepts of «legal liability», existing in the modern legal science, are analyzed and the author's approach to its comprehension is suggested.

Keywords: legal liability, retrospective legal liability, legal duty, state coercion, law enforcement relationship.

Важливим завданням загальнотеоретичної науки є уточнення її понятійного ряду. Однією зі складових цього ряду є категорія «юридична відповідальність», розкриття змісту якої дозволить отримати найбільш повне уявлення про досліджуваний феномен правової дійсності.

Метою цієї статті є спроба на основі методологічного аналізу різних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» запропонувати власний підхід до розуміння цієї загальнотеоретичної категорії, який би відповідав сучасним потребам розвитку вітчизняної юридичної науки та правозастосовної практики.

Насамперед варто зауважити, що ми не поділяємо позицію тих науковців, які обстоюють ідею існування не лише ретроспективної, а й перспективної юридичної відповідальності, яка до того ж стала предметом цілком заслуженої та обґрунтованої критики з боку багатьох фахівців, представників загальнотеоретичної та галузевих юридичних наук.

Ознайомлення з юридичною літературою, присвяченою проблематиці юридичної відповідальності, свідчить про те, що досліджуване нами поняття тлумачиться науковцями по-різному: як застосування; як правові відносини; як юридичний обов'язок; як політико-правовий стан; як несприятливі наслідки тощо.

Так, зокрема, С. С. Алексєєв під юридичною відповідальністю розуміє застосування до винної особи заходів державного примусу за вчинене правопорушення [1, с. 74].

Схожу інтерпретацію поняття, що розглядається нами, дають науковці С. В. Бобровник та О. Е. Лейст. Водночас, збагачуючи зміст категорії «юридична відповідальність», вчені вказують на застосування засобів державного примусу «в особливому порядку» (С. В. Бобровник) [15, с. 502] і застосування заходів державного примусу у встановленому для цього

процесуальному порядку (О. Е. Лейст) [9, с. 592].

Аналіз наведених вище дефініцій поняття «юридична відповідальність» дає підстави для висновку про те, що науковці цілком обґрунтовано пов'язують досліджувану нами категорію із такою формою реалізації охоронних норм права, як застосування. Підтвердженням цієї тези можуть слугувати такі аргументи:

по-перше, до юридичних підстав юридичної відповідальності відносять не лише наявність формально-визначеного правила поведінки, що закріплює склад правопорушення, а й рішення правозастосовного державного органу, в якому індивідуалізуються вид і міра юридичної відповідальності винного за вчинене правопорушення;

по-друге, конституційне положення про презумпцію невинуватості пов'язує момент виникнення охоронних правовідносин, у межах яких реалізується кримінальна відповідальність, із винесенням обвинувального вироку суду, на чому безспідставно наголошує в своїй праці О. В. Аверін [3, с. 144].

Водночас, на нашу думку, із наведеними поглядами науковців щодо розуміння юридичної відповідальності як застосування цілком погодитись не можна, адже деліктоздатна особа, котра неналежним чином виконала свої договірні зобов'язання (а, по суті, вчинила правопорушення), вправі добровільно, без втручання державних органів відшкодувати завдані збитки, тобто виконати додатковий юридичний обов'язок, який складає зміст правовідновлюючої юридичної відповідальності.

М. І. Абдуллаєв і С. О. Комаров дійшли висновку, що юридична відповідальність у широкому розумінні слова є правовідносинами між державою в особі її певних органів і суб'єктами права, що відповідають перед суспільством і державою за точну та добросовісну реалізацію передбачених нормами права і звернених до них відповідних вимог, приписів і т. ін. [2, с. 464].

Інші російські правники І. Н. Сенякін та Є. В. Черних під юридичною відповідальністю розуміють правові відносини, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок перетерплювати відповідні позбавлення та несприятливі наслідки за вчинення правопорушення, за порушення вимог, які містяться в нормах права [13, с. 599].

З приводу наведених думок науковців щодо розуміння поняття юридичної відповідальності як правовідносин виникає запитання про їх видову приналежність за функціями права. Хоча вчені прямо не вказують на різновид правовідносин, які виникають з факту вчинення правопорушення між державою в особі її певних органів і суб'єктами права, котрі відповідають перед суспільством і державою за точну та добросовісну реалізацію передбачених нормами права і звернених до них відповідних вимог, очевидним є той факт, що функціональне призначення таких правовідносин охоронне. Підтвердженням цієї тези є таке судження, що розкриває зміст поняття «правоохоронні відносини»: це правова форма соціальної взаємодії правоздатних суб'єктів, яка носить владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможливує примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом або договором і опосередкованого правозастосовним актом [12, с. 31]. Таким чином, юридичну відповідальність науковці фактично ототожнюють із правоохоронними відносинами.

Однак, на нашу думку, пов'язувати юридичну відповідальність лише з правоохоронними відносинами методологічно не зовсім коректно, адже вона може здійсню-

ватися і в межах регулятивних правовідносин, що є характерним для галузей приватного права.

Розглядаючи цивільні правовідносини з факту завдання шкоди, Є. Я. Мотовиловкер виказав думку про виникнення охоронних правовідносин між правопорушником і потерпілим та охоронних цивільно-правових відносин, у яких взаємодіють три суб'єкти, відносин, де з огляду на їх охоронний характер потерпілий пов'язаний із особою, котра завдала шкоди, через реальну можливість вимагати у суду присудження правопорушникові відшкодування шкоди [8, с. 110-111]. Аналіз наведеної думки науковця свідчить як про визнання автором двох самостійних з точки зору суб'єктного складу різновидів охоронних правовідносин, так і про розширення кола суб'єктів охоронних правовідносин та визнання у ролі їх уповноваженої сторони фактично будь-якої особи, котрій завдано шкоди.

На нашу думку, з наведеним твердженням науковця погодитись не можна, що підтверджується такими аргументами. По-перше, за своєю природою охоронні правовідносини є управлінськими, оскільки однією зі сторін цих відносин виступає суб'єкт, наділений державно-владними повноваженнями щодо іншої сторони. Цивільно-правові відносини, що виникають між правопорушником і потерпілим із факту завдання шкоди, про які згадує вказаний автор, на нашу думку, не набули нової якості, не стали охоронними навіть попри зміну змісту, оскільки їх сторони залишилися незмінними і продовжують перебувати у відносинах координації. З цього приводу заслуговує на увагу погляд В. Б. Ісакова щодо критеріїв для відмежування зміни правовідносин від їх припинення. За основу розмежування, на думку вченого, необхідно взяти ступінь зміни основних елементів правовідносин – їх суб'єктів, об'єкта, змісту (прав і обов'язків). Зміна одного з пере-

рахованих елементів – це, як правило, зміна правовідносин. Зміна двох і тим більше трьох елементів майже завжди спричиняє припинення попереднього зв'язку та появу нового [5, с. 68].

По-друге, не можна не відзначити і той факт, що юридичний обов'язок відшкодування потерпілому шкоди може бути реалізований правопорушником добровільно, без втручання держави, з чим погоджується й сам автор [8, с.110]. Такими вони залишатимуться доти, доки потерпілий не звернеться за захистом порушеного права до держави, тобто не ініціює виникнення нового зв'язку, правоохоронних відносин, у межах яких і забезпечується примусове виконання правопорушником юридичного обов'язку [12, с.112-113].

Зважаючи на особливість юридичного змісту правоохоронних відносин, за якою їх зобов'язана сторона (фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення), відповідно, наділяється кореспондуючими юридичним правам та юридичним обов'язкам державного органу, посадової чи службової особи цього органу суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками [12, с. 181], доволі поширеним серед учених є погляд на юридичну відповідальність як на юридичний обов'язок.

Так, зокрема, П. М. Рабінович юридичну відповідальність визначає як закріплений у законодавстві та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [11, с. 149].

Ретроспективна (або негативна) юридична відповідальність, на думку А. М. Колодія, полягає в закріпленому в законі обов'язку правопорушника перетерпіти з боку держави певні негативні наслідки (санкції) за вчинене ним правопорушення [16, с. 244].

Окремі науковці фактично ототожнюють юридичну відповідальність із санк-

цією, державним примусом. Так зокрема, О. С. Йоффе стверджує, що «цивільно-правова відповідальність є, перш за все, санкцією за правопорушення, наслідком, установленим в законі на випадок його вчинення. Ця санкція виражається у застосуванні заходів примусу до правопорушника. ... Відповідальність і є мірою примусу до дотримання норм права, що застосовується органами держави до правопорушника. Тому елемент примусу є невід'ємною властивістю цивільно-правової відповідальності» [6, с. 196].

Схожу інтерпретацію поняття, що розглядається нами, дає С. М. Олейников. Юридична відповідальність, на думку вченого, – «це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм» [4, с. 375].

З аналогічних методологічних позицій розглядає юридичну відповідальність й інший російський науковець В. В. Лазарев, який юридичну відповідальність визначає таким чином: «це міра державного примусу за вчинене правопорушення, пов'язана з перетерплюванням винним позбавлень особистого (організаційного) або майнового характеру» [10, с. 490].

Не ставимо під сумнів такої властивості юридичної відповідальності, як її об'єктивний, а подеколи і необхідний зв'язок із юридичною відповідальністю, однак при цьому поділяємо позицію більшості науковців, які державний примус співвідносять із юридичною відповідальністю як ціле та його частину. Мабуть, ні в кого не викличе сумніву той факт, що певні заходи державного примусу можуть застосовуватися не лише за вчинене правопорушен-

ня, а й як заходи попереджувального впливу, заходи припинення протиправної поведінки, заходи захисту.

Юридична відповідальність, на думку В. М. Баранова, є політико-правовим станом, що передбачений юридичною нормою та виник у результаті особисто вчиненого правопорушення, коли компетентний орган, посадова особа або громадянин на основі закону або у спеціальній формі вимагає від правопорушника звіту за вчинене діяння, покладає на нього визначену міру позбавлень (обмежень), а правопорушник перетерплює несприятливі наслідки порушення юридичної норми [14, с. 507].

Вважаємо, що розуміння поняття юридичної відповідальності як політико-правового стану значною мірою вступає у протиріччя з тими положеннями теорії юридичних фактів, які стосуються ознак юридичних станів. На підтвердження цієї тези наведемо визначення поняття «юридичний стан».

Під юридичними станами розуміють складні юридичні факти, що характеризуються відносною стабільністю і тривалим періодом існування, протягом якого вони можуть неодноразово (в поєднанні з іншими фактами) викликати настання правових наслідків. Аналіз наведеної дефініції дозволяє виокремити таку важливу ознаку юридичних фактів-станів, як тривалий період їх існування. У зв'язку з цим виникає запитання про те, чи завжди юридична відповідальність є обставиною, довготривалою в часі? Цілком очевидно буде відповідь на поставлене запитання у формі заперечення. Тому ближчими до істини є ті вчені, котрі юридичну відповідальність відносять не до фактів-станів, а до фактів-правовідносин.

Вітчизняні правники М. С. Кельман та О. Г. Мурашин у досліджуване нами поняття вкладають такий зміст: «це визначені правом несприятливі наслідки, що наста-

ють для конкретної особи у зв'язку з вчиненням нею правопорушення» [7, с. 192].

Суттєвим недоліком запропонованої науковцями дефініції, на нашу думку, є те, що, по-перше, ними не конкретизовано, яким саме, об'єктивним чи суб'єктивним правом визначені несприятливі наслідки; і, по-друге, фактична підстава юридичної відповідальності – вчинення правопорушення, вживається в однині, а юридична – право, у множині, свідченням чого є розуміння об'єктивного права або як системи юридичних норм (нормативістський підхід), або як сукупності рішень судових органів (соціологічний підхід).

Аналіз визначень досліджуваного нами поняття дає підстави для висновку про те, що юридична відповідальність є складним багатогранним явищем правової дійсності, а тому комплексне уявлення про означений феномен може бути отримано лише в результаті його багатоаспектного розгляду:

- під кутом зору теорії реалізації норм права юридична відповідальність є застосуванням санкцій охоронних норм права (для штрафної юридичної відповідальності) або ж добровільним виконанням додаткового юридичного обов'язку (для правовідновлюючої юридичної відповідальності);

- в аспекті теорії правовідносин юридичну відповідальність варто розглядати, по-перше, як правоохоронні відносини, що виникли з факту правопорушення між державою в особі її судових і правоохоронних органів та особою, винною у його вчиненні; а, по-друге, як юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали;

- під кутом зору реакції держави на факт вчинення правопорушення та подальшого впливу на поведінку винної особи, юридичну відповідальність необхідно розуміти як здійснювані уповноваженими державою суб'єктами заходи державного примусу до особи, котра вчинила правопорушення;

– в аспекті юридичних наслідків, що настають для конкретної особи у зв'язку з вчиненням нею правопорушення, юридична відповідальність характеризується обмеженнями особистого, майнового чи організаційного характеру, тобто несприятливими наслідками.

Зважаючи на все вищевикладене, юридична відповідальність може бути визначена таким чином: це здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням судового чи іншого юрисдикційного органу та забезпечений державою юридичний

обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали.

Запропонована нами інтерпретація поняття «юридична відповідальність» враховує особливості двох її різновидів за характером санкцій, а саме: штрафної (каральної), що застосовується винятково за рішенням уповноважених державних органів і здійснюється в межах правоохоронних відносин, а також правовідновлюючої (компенсаційної), що може здійснюватися як примусово, так і на добровільній основі в межах регулятивних правовідносин.

Література

1. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
2. *Абдулаев М. И., Комаров С. А.* Проблемы теории государства и права / Учеб. – СПб.: Питер, 2003. – 576 с.
3. *Аверин А. В.* Правоотношения и судебная практика: Дисс. ... кандидата юридических наук. – Саратов, 1994. – С. 144-145.
4. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, Л. В. Авраменко та ін. ; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
5. *Исаков В. Б.* Юридические факты в советском праве. – М., 1984. – 144 с.
6. *Иоффе О. С.* Избранные труды: В 4-х т. Т. 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 574 с.
7. *Кельман М. С., Мурашин О. Г.* Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами): підруч. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.
8. *Мотовиловкер Е. Я.* Теория регулятивного и охранительного права. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 136 с.
9. Общая теория государства и права. Академ. курс в 2-х томах. Под ред. проф. М. Н. Марченко. Т. 2. Теория права. – М.: Издательство «Зерцало», 1998. – 656 с.
10. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. академ. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2006. – 832 с.
11. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навч. посіб. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
12. *Сердюк І. А.* Основи теорії правоохоронних відносин: монографія / Ігор Анатолійович Сердюк. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. – 196 с.
13. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2002. – 776 с.
14. Теория государства и права: Учеб. / Под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юрист, 2002. – 592 с.
15. Теорія держави і права. Академ. курс: підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
16. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; За заг. ред. С. А. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.